

МОВОЗНАВЧІ ПОГЛЯДИ ІВАНА ОРНАТОВСЬКОГО В ОЦІНЦІ ОЛЕКСАНДРА ПОТЕБНІ

(до питання про наступність ідей у харківській традиції) —

У статті розглянуто центральний момент мовної теорії І. Орнатовського — розрізнення «мови в ширшому розумінні» та «мови у вужчому розумінні» (співвідносне з розрізненням «langage» і «langue» у Ф. де Соссюра) — на тогочасному науковому тлі. О. Потебня спирався головню на Орнатовського у своєму поцінуванні «загальної граматики». Критика Потебнею цієї останньої сприяла увиразненню його власної теоретичної постави.

Ключові слова: Харківський університет, теорія мови, загальна граматики, походження мови, довільність мови, диференціація мов, звукоцимволізм.

В істориків мовознавства можна натрапити на характеристику Олександра Потебні як науковця, інтелектуально зорієнтованого на Західну Європу. При цьому насамперед мається на увазі німецька традиція, яку Потебня опанував дуже ґрунтовно¹. Його праці й справді рясніють посиланнями на німецьких авторів, яких він знав десятки й десятки, хоча на перші місця серед них звичайно — і цілком слушно — ставлять значно обмеженіше їх ґроно: В. фон Гумбольдта, Г. Штайнталя, М. Лацаруса, Р. Г. Летце, Й. Ф. Гербарта як натхненників психологічно забарвленої філософії мови Потебні; К. Ф. Беккера й А. Шлейхера як мішеней для критики, відкинення теоретичних заблуджень яких сприяло увиразненню власних поглядів українського мовознавця.

Далеко менше уваги дотепер приділялося з'ясуванню зв'язків Потебні з попередньою місцевою рефлексією в галузі мовної теорії². Примітним тут можна вважати той факт, що в одному з найпоширеніших видань вибраних творів Потебні останніх десятиліть, а саме у збірнику «Слово и миф» за редакцією А. К. Байбуріна й А. Л. Топоркова, видрукуваному накладом 35 тис. примірників, іменний покажчик містить усіх названих німецьких авторитетів (навіть по-

¹ Див., зокрема: *Fontaine J. A. A. Potebnia, figure de la linguistique russe du XIX siècle // Histoire Épistémologie Langage.* — 1995. — Т. 17. Fasc. 2. — Р. 97.

² За один із небагатьох прикладів може слугувати невелика (й маловідома) стаття російського дослідника Г. Мельникова, який, виокремивши в перебігу історії мовознавства чотири так звані системні концепції, назвав серед їхніх авторів двох філологів, пов'язаних із Харківським університетом: І. Срезневського та О. Потебню. За його оцінкою, головний внесок Срезневського в розвиток системної мовної теорії — це висловлене ним припущення про можливість синтетичних стадіальних перебудов (порівняно швидких), слушність якого згодом і підтвердить Потебня на конкретному балто-слов'янському матеріалі (див.: *Мельников Г. П. Системная лингвистика Гумбольдта — Срезневского — Потебни — Бодуэна и современная системная типология языков // Проблемы типологической, функциональной и описательной лингвистики.* — М., 1986. — С. 19–20). Утім, ця думка в Мельникова висловлена тільки тезово, й жодних текстових доказів саме такої філіації ідей він не наводить.

дає коротенькі коментарі про них), але повністю легковажить харківським грамати́стом Іваном Орнатовським³, дарма що його прізвище експліцитно названо в тексті Потебні⁴.

Можливо, цю обставину почасти зумовлює серпанок таємничості, яким оповито постать Орнатовського, автора книжки під назвою «Найновіший нарис російської граматики, спертої на засадах загальної», що вийшла 1810 р. з друкарні Харківського університету. У більшості підручників та довідників з історії мовознавства біографічних відомостей про Орнатовського немає, хоча вже в класичному дослідженні С. Булича викладові основних моментів його концепції присвячено 11 сторінок (поділених між розділами «Стан загального мовознавства в Росії впродовж першої чверті XIX ст.» і «Вивчення російської та слов'янських мов упродовж першої чверті XIX ст.»)⁵. Так само й білоруський дослідник М. Булахов, подавши у відомому словнику «Східнослов'янські мовознавці» коротеньку анотацію змісту книжки Орнатовського, про самого автора зазначив тільки: «...російський мовознавець і педагог кінця XVIII — першої половини XIX ст.»⁶.

З-поміж російських науковців радянської доби найбільшу увагу Орнатовському приділив Ф. Березін, умістивши, зокрема, уривки з його граматики у своїй «Хрестоматії з історії російського мовознавства». Цікаво, що в першому виданні цієї книжки інформація про Орнатовського обмежується його ім'ям і прізвищем⁷, а в другому («виправленому») його вже названо «професором Харківського університету»⁸. Те саме твердження наявне в обох виданнях «Історії лінгвістичних учень» того ж таки Березіна⁹. При цьому, однак, професорство Орнатовського не згадується в іншому підручнику Березіна — «Історії російського мовознавства»¹⁰. Очевидно, Березін затитулював Орнатовського професором суто здогадно — адже такого прізвища немає в переліку викладачів, поданого Д. Багалієм у його докладних працях про історію Харківського університету та (окремо) його історико-філологічного факультету (спільно з М. Халанським)¹¹.

Дані про перспективний напрямок пошуків знаходимо натомість у фундаментальній «Історії міста Харкова», написаній Багалієм спільно з Д. Міллером, де про Орнатовського згадано як про викладача Харківського колегіуму¹². Додаткові відомості нам пощастило отримати в дослідниці історії цього навчального закладу Людмили Посохової. Хоч архівних матеріалів, пов'язаних з Орна-

³ Указатель имен // Потебня А. А. Слово и миф.— М., 1989.— С. 616–622.

⁴ Потебня А. А. Знач. праця.— С. 21.

⁵ Булич С. К. Очерк истории языкознания в России.— СПб., 1904.— Т. 1 (XIII в.— 1825 г.).— С. 553–559, 727–732.

⁶ Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды : Биобиблиограф. словарь.— Минск, 1976.— Т. 1.— С. 178.

⁷ Березин Ф. М. Хрестоматия по истории русского языкознания.— М., 1973.— С. 17.

⁸ Березин Ф. М. Хрестоматия по истории русского языкознания.— 2-е изд., испр.— М., 1977.— С. 13.

⁹ Березин Ф. М. История лингвистических учений.— М., 1977.— С. 32; Березин Ф. М. История лингвистических учений.— 2-е изд., испр. и доп.— М., 1984.— С. 32.

¹⁰ Березин Ф. М. История русского языкознания.— М., 1979.— С. 48–49.

¹¹ Багалей Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам).— Х., 1893–1898.— Т. 1; 1904.— Т. 2; Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). I. История факультета. II. Биографический словарь профессоров и преподавателей / Под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалей.— Х., 1908.— С. VIII, 168, 390, XII.

¹² Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год) : Ист. монография.— Х., 1912.— Т. 2 (XIX-й и начало XX-го века).— С. 622.

товським, майже не збереглося, список викладачів колегіуму за 1808 / 09 навчальний рік дає змогу з'ясувати про нього бодай децицію. Орнатовському, малоросові, духовного стану, було на час написання цього документа 25 років, що дозволяє підрахувати приблизну дату його народження: 1783 або 1784 р. На навчання до Харківського колегіуму він потрапив після закінчення Катеринославської духовної семінарії. Оскільки цю останню 1804 р. переведено до Катеринослава з Полтави, можна припустити, що Орнатовський був вихідцем саме звідти або із сусідніх країв. Як один із найкращих студентів колегіуму, він також відбув стажування в Київській академії. У 1808 / 09 навчальному році Орнатовський викладав у старших класах граматику, математику та грецьку мову. Утім, його прізвища вже немає у списку викладачів на наступний рік і надалі його сліди губляться¹³.

ГраMATика Орнатовського, як впливає вже із самої її назви, складалася з двох частин: загальнотеоретичної та присвяченої розглядові граматичних явищ російської мови. Значення їх оцінюють по-різному. Найсуворіше до змісту описової частини поставився Булич, зацитувавши низку наявних у ній неадекватних тверджень і підсумувавши: «Наведені витяги красномовно говорять про нікчемність книжки Орнатовського з наукового погляду»¹⁴. Утім, новіші дослідники все-таки вбачають у ній цікаві моменти. Скажімо, С. Аршембо та Ж.-М. Фурньє відзначають майстерність здійсненого Орнатовським аналізу часових відношень у російській мові, який дозволив йому виокремити засадничий у класифікації форм минулого та майбутнього часів критерій доконаності / недоконаності дії (чим торувався шлях для вироблення категорії дієслівного виду)¹⁵. Почесне місце відводить Орнатовському й російський мовознавець В. Даниленко, вбачаючи в його праці важливий етап у розвитку так званої ономаціологічної граматики в Росії¹⁶.

Що ж до загальнотеоретичної частини, то вже Булич потрактував був її далеко поблажливіше: «Звичайно, у “філософських” поглядах Орнатовського на мову не було нічого нового та самостійного; вони являють собою загальновідомі думки, позичені з якоїсь європейської книжки про “загальну граматику”, які давно вже зробилися загальним набутком європейської науки, але в нас іще могли слугувати чимось на зразок “останнього слова” загального мовознавства»¹⁷.

Натомість інший авторитетний російський філолог В. Виноградов зазначав: «Великий інтерес становить вступна частина цієї книжки, де обговорюються теоретичні питання побудови конкретних грамастик на загальних логічних засадах»¹⁸.

Зрештою, дати належну оцінку внескові Орнатовського в розвиток теоретичної рефлексії над мовою можна лише зваживши на науковий контекст, у якому

¹³ Ці відомості надані нами для оприлюднення французькій колезі Сільві Аршембо (див.: *Archaimbault S. Ornatovskij Ivan // Histoire épistémologie langage.*— 1998. 2.— Т. 1.— Р. 437; *Archaimbault S. Préhistoire de l'aspect verbal: L'émergence de la notion dans les grammaires russes.*— Paris, 1999.— Р. 171–172). Першу з цих публікацій (статтю в довіднику з історії мовознавства) можна знайти також в Інтернеті (http://ctlf.ens-lsh.fr/n_fiche.asp?num=3419).

¹⁴ Булич С. К. Зазнач. праця.— С. 732.

¹⁵ *Archaimbault S., Fournier J.-M. Le temps dans les grammaires générales russes // Histoire épistémologie langage.*— 1995.— Т. 17. Fasc. 2.— Р. 62–65; пор.: *Archaimbault S. Préhistoire de l'aspect verbal.*— Р. 176–181.

¹⁶ Даниленко В. П. Ономаціологіческое направление в истории русской грамматики // Номинация. Предикация. Коммуникация : Сб. статей к юбилею проф. Лии Матвеевны Ковалевой.— Иркутск, 2002.— С. 107–133.

¹⁷ Булич С. К. Зазнач. праця.— С. 558–559.

¹⁸ Виноградов В. В. История русских лингвистических учений.— М., 1978.— С. 344 (прим. 6).

постала його праця. Той-таки Булич, однак, практично не зробив у цьому напрямку жодного кроку, згадавши тільки поширене на той час «замилування загальною граматикою», що воно, мовляв, «віддунило й у провінційній глушині»¹⁹. Наскільки це твердження далеке від правди, свідчить бодай та обставина, що весь корпус «російських загальних граматик» (не рахуючи перекладних творів) складається з шести праць і три з них видано саме в Харкові: крім книжки Орнатовського, сюди належать «Вступ у коло словесності» І. Рижського²⁰ та «Досвідний спосіб для філософічного пізнання російської мови» І. Тимківського²¹. Навіть четверта, дарма що видана в Санкт-Петербурзі, вийшла з-під пера запрошеного до Росії німця Л. Г. Якоба²², який із 1806 р. й до переїзду в столицю (1809 або 1811 р.) професорував у Харківському університеті. Ще до цієї категорії відносять два зовсім безпретензійні підручники: «Засади російської словесності» А. Нікольського²³ та «Короткий посібник із російської словесності» І. Борна²⁴ — видання, де після початкових декларативних заяв про орієнтацію на загальну граматику йде виклад суто утилітарних приписів правильного мововжитку.

Цей сплеск активності щодо створення «загальних» граматик був так само раптовим, як і недовготривалим: усі книжки цього гатунку вийшли протягом семи років і відтоді (за винятком підручника Нікольського) не перевидавалися аж до 1984 р., коли здійснено їх передрук у Німеччині вже як пам'яток мовознавчої думки²⁵. Причиною їх появи стала освітня реформа, втілена в життя в перші роки царювання Олександра І, якою передбачалося, зокрема, використання саме такого типу підручників у викладанні граматики²⁶. Власне, з-поміж усіх цих праць саме в граматиці Орнатовського помітне намагання якось урівноважити загальну та конкретну частини. Натомість у Рижського виклад має сильніше філософічне забарвлення, поєднане з певним надміром риторики, у Тимківського переважає суто емпіричний підхід, а Якоб, навпаки, надуживає умоглядними побудовами²⁷.

Оскільки сам Орнатовський подає тільки дуже скупу інформацію щодо власних джерел²⁸, про них тривалий час було відомо дуже мало. Те саме сто-

¹⁹ Булич С. К. Знач. праця. — С. 553.

²⁰ Рижский И. Введение в круг словесности. — Х., 1806. — 108, IV р.

²¹ Тимковский И. Опытный способ к философическому познанию российского языка. — Х., 1811. — 310 с.

²² Якоб Л. Г. Курс философии для гимназий Российской империи. — СПб., 1812. — Ч. 2. — 104 с. (Існує й трохи докладніша німецькомовна версія цієї праці: *Jakob L. H. Grundriß der Allgemeinen Grammatik zum Gebrauch für Schulen.* — Leipzig, 1814. — S. X, 68, 204).

²³ Никольский А. Основания российской словесности. — СПб., 1807. — Ч. 1. — 141 с.

²⁴ Борн И. Краткое руководство к российской словесности. — СПб., 1808. — 162 с.

²⁵ Texts and Studies on Russian Universal Grammar 1806–1812. — München, 1984. — Vol. 1–2.

²⁶ Березин Ф. М. История русского языкознания. — С. 45; *Archambault S., Fournier J.-M.* Op. cit. — P. 55–58; *Archambault S.* Préhistoire de l'aspect verbal. — P. 159–162.

²⁷ Поп.: *Biedermann J.* Die Universalität der russischen Universalgrammatiken. Versuch einer referierenden Analyse // Texts and Studies on Russian Universal Grammar 1806–1812. — München, 1988. — Vol. 3. — S. 11–13.

²⁸ Їх список обмежується в Орнатовського чотирма іменами: Квінтіліана, М. Ломоносова, Г. Блера та Й. К. Аделунга. Зокрема, авторитетом останнього Орнатовський підкріплює тезу про те, що назви «предметів розумових» походять від назв «предметів чуттєвих» (див.: *Орнатовский И.* Новейшее начертание правил российской грамматики, на началах всеобщей основанных. — Х., 1810. — С. 7 (і прим.); поп.: *Adelung J. Ch.* Mithridates oder allgemeine Sprachkunde mit dem Vater Unser als Sprachprobe in bey nahe fünfhundert Sprachen und Mundarten. — Berlin, 1806. — Th. 1. — S. XIX–XX, XXII–XXIII). Цікаво, що Потєбня згодом схвально цитуватиме аналогічну думку Дж. Локка (див.: *Потєбня А. А.* История русского языка. Лекции, читанные в 1882/3 академическом году в Харьковском университете // Потєбнянські читання. — К., 1981. — С. 119).

сується й решти російських загальних граматик. Як зазначив Й. Бідерманн, починаючи з Булича й аж до 1988 р., коли в Німеччині вийшла одразу ціла збірка статей на цю тему (як додаток до перевидання самих текстів), жодна праця не містила серйозної спроби з'ясувати ідейне коріння цієї течії в Росії²⁹. За відправний пункт для неї в Європі була «Загальна й раціональна граматики» з Пор-Руаяля, вперше видана ще 1660 р. К. Лянсельо та А. Арно³⁰. Відтоді саме французькі автори аж до кінця XVIII ст. докладали найбільших зусиль для розвитку цієї концепції. Хоч як це дивно, ні Орнатовський, ні інші автори подібних праць у Росії не згадували цієї граматики з Пор-Руаяля жодним словом³¹. З іншого боку, слід зазначити, що в первістковій цього напрямку загальнотеоретична частина обіймає заледве кілька сторінок і більший інтерес у цьому плані становить споріднена з граматиною «Логіка» з Пор-Руаяля (написана А. Арно спільно з П. Ніколем), де приділено неабияку увагу співвідношенню думки та мови³². Що ж до цієї останньої праці, то вона вже віддавна була знана в українських академічних колах³³. Зокрема, можна відзначити, що її латинський переклад мав у своїй приватній книгозбірні Андрій Прокопович, ректор Харківського колегіуму, саме в ті роки, коли там студював і викладав Орнатовський³⁴.

В усякому разі, Орнатовський, поза сумнівом, добре знав не лише традицію Пор-Руаяля, а й присутні тези всіх основних європейських «загальних граматик» принаймні з «других рук», маючи можливість використати як джерело відповідної інформації тритомні «Лекції з риторики та словесності» єдинбурзького професора Г'ю Блера³⁵. Сьогодні це ім'я мало відоме навіть у колах фахівців з історії мовознавства. Однак наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. ця його праця мала шалену популярність. Після першої появи друком 1783 р. Блерові лекції мали відтак десятки перевидань і скорочених опрацювань не лише англійською мовою, а й у перекладах (зокрема, іспанською, італійською, нідерландською, німецькою, норвезькою, угорською, французькою). У Росії вже 1791 р. з'явився їх скорочений переклад (як гадають, з-під пера А. Гронського)³⁶, а 1799 р. вийшла окрема книжка, що містила тільки розділи з неї, присвячені суто мовній проблематиці (їх переклад із якогось французького видання здій-

²⁹ Див.: *Biedermann J.* Op. cit.— S. 9–10.

³⁰ *Grammaire generale et raisonnee. Contenant les fondemens de l'art de parler; expliquez d'une maniere claire et naturelle; les raisons de ce qui est commun a toutes les langues, et des principales differences qui s'y rencontrent; et plusieurs remarques nouvelles sur la Langue Francoise.*— Paris, 1660.— 152 p.

³¹ Див.: *Biedermann J.* Op. cit.— S. 13.

³² *La logique ou l'Art de penser. Contenant, outre les regles communes, plusieurs observations nouvelles propres a former le iugement.*— Paris, 1662.— 480 p.

³³ Чи не перша експліцитна згадка про «Логіку» з Пор-Руаяля міститься в курсі філософії, прочитаному 1751 р. в Києво-Могилянській академії Георгієм Щербацьким, який схвально цитує запроваджене в ній розрізнення між «первинним, або підставовим» і «побічним, або додатковим» значеннями («*significatio primaria, sive principalis*» і «*significatio adiuncta, [sive] accessoria*») іменників і дієслів (див.: *Ad Maiorem Dei Teroptimi Maximi Gloriam. Quod Felix faustumque sit Proponentur Institutiones ad faciiliorem Veterum ac recentiorum Philosophorum Lectionem Comparatae...* In *Academia Kiowiensi Anno Domini 1751* [Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. І. І. Вернадського, шифр 454п/1698].— F. 33 verso).

³⁴ *Logica sive Ars Cogitandi. In qua praeter vulgares regulas Plurima nova habentur circa mentis operationes, et methodum cogitationes suas ordine optimo dirigendi.*— Basileae, 1749. Цей примірник тепер зберігається у відділі рідкісної книги Центральної наукової бібліотеки Харківського університету (шифр РК 217678). На титульному аркуші є напис: «*Sum Rectoris Collegii Charkoviensis ibidemque Theologiae Professoris Protosybyteri et Equitis Andreae Prokopowicz.*»

³⁵ *Blair H.* *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres.*— London ; Edinburgh, 1783.— T. 1–2.

³⁶ *Опыт риторики, сокращенный большею частию из наставлений, докт. Блером в сей науке преподаваемых.*— СПб., 1791.— 302 с.

снили Г. Гагарін і П. Лихачов)³⁷. Ідеї, висловлені Блером у цій мовознавчій частині його підручника, як зазначає Т. Франк, цілковито вписуються в провідну для XVIII ст. традицію раціональної граматики³⁸ — не дарма ж і серед використаних джерел він цитує переважно праці саме цього спрямування: «Розвідку про формування мов» А. Сміта, «Гермес, або Філософське дослідження загальної граматики» Дж. Гарріса, «Нарис про походження людських знань» Е. Бонно де Кондільяка, «Засади граматики» С. Шено дю Марсе, «Загальну й раціональну граматику» з Пор-Руаяля, «Розвідку про механічне витворення мов» Ш. де Бросса, «Міркування про походження та причини нерівності між людьми» Ж.-Ж. Руссо, «Загальну граматику» Н. Бозе, «Засади перекладу» Ш. Батте; «Божественну Мойсеєву спадщину» В. Ворбертона, «Мінерву, або Про коріння латинської мови» Ф. Санчеса, «Правдиві засади французької мови» Г. Жірара³⁹. Виклавши ідеї попередників у «згармонізованому» та стислому вигляді, Блер став тим автором, через чие посередництво їх засвоювали кілька поколінь студентів у всій Європі; при цьому, на думку Франка, його популярність пояснюється саме браком самотності, тобто загальноприйнятністю висловлюваних ним тез⁴⁰.

Зокрема, в Харкові, крім Орнатовського, на Блера багато в чому спирався І. Рижський⁴¹; та навіть ще й довго після того зацікавлення шотландським автором не згасатиме: під час перебування в Англії у 1820–30-х рр. майбутній професор Харківського університету М. Протопопов перекладе російською мовою всі три томи Блерових «Лекцій» (на друк цього перекладу забракне коштів)⁴²; пізніше за Блером читатиме теорію прози А. Метлинський (чий слухачем стане й Потебня)⁴³.

Яку саме з версій Блерового тексту мав під рукою Орнатовський, сказати важко. Від обох наявних на той час російських видань його вибір термінів і перекладних відповідників помітно відрізняється. Про знання ним англійської мови не свідчить нічого; натомість французькою він володів напевно (бо подавав із неї не один приклад, дібраний, вочевидь, самотужки)⁴⁴. Отже, можна припустити, що він послуговувався однією з книжок французького або швейцарського друку.

Крім головно французької традиції загальної граматики, що її вплив на Орнатовського є безперечним, слід звернути увагу ще й на таке ймовірне джерело його концепції, як вольфганська філософія, яку повсюдно викладали в Україні в другій половині XVIII — на початку XIX ст. Зокрема, Г. Фрайдгоф зауважив схожість між визначенням Орнатовського «Слово (vox, terminus) є поняття, виражене членоподільними звуками або зображене письмовими знаками»⁴⁵ та потрактуванням цієї проблематики у так званій латинській логіці К. Вольфа⁴⁶, зазначивши при цьому, що Вольф глибше розглядає суть питання, оскільки термінологічно розмежовує словесне позначання понять і речей (першому відпо-

³⁷ О начале и постепенном приращении языка, и изобретении письма.— М., 1799.— 87 с.

³⁸ Frank Th. Hugh Blair's Theory of the Origin and Basic Functions of Language // Papers from the 5th International Conference on English Historical Linguistics, Cambridge, 6–9 April 1987.— Amsterdam; Philadelphia, 1990.— P. 169.

³⁹ Blair H. Cours de Rhetorique et de Belles-Lettres.— Genève, 1808.— Т. 1.— P. 158–159; О начале и постепенном приращении языка...— С. 7–8 (прим.).

⁴⁰ Frank Th. Op. cit.— P. 167–168, 181.

⁴¹ Archaimbault S. Préhistoire de l'aspect verbal.— P. 164–167.

⁴² Историко-филологический факультет Харьковского университета...— С. 38, 40.

⁴³ Там же.— С. 84.

⁴⁴ Див., наприклад: Орнатовский И. Знач. праця.— С. 6 (прим.).

⁴⁵ Там же.— С. 43.

⁴⁶ Pop.: Wolfius Ch. Philosophia rationalis sive Logica, methodo scientifica pertractata et ad usum scientiarum atque vitæ aptata.— Francoforti; Lipsiæ, 1740.— P. 128.

відає латинське дієслово *significare*, другому — *denotare*)⁴⁷. Із цього приводу можна завважити, що Орнатовський навряд чи звертався до текстів самого Вольфа, але не міг не знати їх основних положень у популярному викладі Ф. К. Баумайстера, за чийм підручником вивчали філософію у Харківському колегіумі (зберігся навіть датований 1802 р. запис про те, що саме звідти взято, зокрема, й тему «Знак і позначення») ⁴⁸. При цьому в Баумайстера немає розрізнення *significare* і *denotare* ⁴⁹.

Сучасні історики мовознавства, оцінюючи місце граматики Орнатовського, переважно зосереджують увагу на його цікавих міркуваннях загальнотеоретичного характеру ⁵⁰. Ф. Березін підкреслює той факт, що Орнатовський уперше в російському мовознавстві вказав «на відмінність між мовою як притаманною людині здатністю до мовної діяльності та мовою конкретного народу» ⁵¹, уточнюючи, що пізніше ця теза з'являється в працях Я. Бодуена де Куртене, П. Фортунатова та інших російських мовознавців. Зрештою, в цьому контексті годилося б згадати й Ф. де Соссюра, адже наявне в нього розрізнення понять «langage» і «langue» корелює з тим, що його Орнатовський прагнув закарбувати за допомогою термінів «слово», «дар слова», «мова в ширшому розумінні», з одного боку, та «мова у вузькому розумінні», — з другого ⁵². Утім, попередництво

⁴⁷ Freidhof G. Begriffe der logischen und grammatischen Ebene in den russischen Universalgrammatiken. Eine vergleichende Betrachtung // Texts and Studies on Russian Universal Grammar 1806–1812.— München, 1988.— Vol. 3.— S. 33.

⁴⁸ Лебедев А. С. Харьковский Коллегиум как просветительный центр Слободской Украины // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.— 1885.— Кн. 4.— С. 64, 85.

⁴⁹ Baumeister F. Ch. Elementa Philosophiæ recentioris usibus iuventutis sc holasticæ accommodata et pluribus sententiis exemplisque ex veterum scriptorum romanorum illustrata.— Viennæ, 1775.— P. 30. Якщо Орнатовський справді спирався на Баумайстера, то на якийсь із численних латиномовних видань його підручника, а не на один із двох уже наявних на той час російських перекладів (А. Павлова чи Я. Толмачова) — надто вже відрізняється від них обох застосована ним термінологія (пор.: Христиана Баумейстера логика с латинского на российский язык переведенная.— М., 1760.— С. 47–48; Христиана Баумейстера логика, с латинского вновь переведенная и исправленная.— М., 1807.— С. 46–47).

⁵⁰ Березин Ф. М. Хрестоматия по истории русского языкознания.— М., 1973.— С. 17; Виноградов В. В. Знач. прая.

⁵¹ Березин Ф. М. История русского языкознания.— С. 49–50.

⁵² Wakulenko S. Ivan Ornatowski contre Ferdinand de Saussure: une priorité contestée // Другий Міжнародний конгрес українців. Львів, 22–28 серпня 1993 р. : Доп. і повідомл. Мовознавство.— Л., 1993.— С. 3–7. Хоча поняття розрізнення між «langage» і «langue» неначе природно випливає з поточного вжитку цих слів, — із чого згодом і скористається Ф. де Соссюр (див.: Вакуленко С. В. До питання про відтворення українською мовою лінгвістичної термінології Ф. де Соссюра // Филологический анализ: теория, методика, практика.— К. ; Д. ; Херсон, 1995.— Вып. 7.— С. 140–141), — серед французьких авторів XVIII ст. не було єдності в застосуванні цих термінів. Чи не найближчими до Орнатовського були погляди Н. Бозе, який мав «langage» як об'єкт дослідження «загальної» граматики, а «langue» — об'єктом дослідження щоразу іншої конкретної граматики (див. Beauzée N. Grammaire générale ou exposition raisonnée des éléments nécessaires du langage. Pour servir de fondement à l'étude de toutes les langues.— Paris, 1767.— Т. 1.— P. 10). Утім, чіткого термінологічного протиставлення відповідних понять у Бозе (на відміну від Орнатовського) бракує. Самі терміни «мова в ширшому розумінні» та «у вузькому розумінні» Орнатовський міг запозичити в Аделунга, який писав про «Sprechen» / «Sprache» «im weiteren» та «im engeren Verstande», вкладаючи, щоправда, в ці поняття інший зміст: «мовою в ширшому розумінні» для нього були всякі звукові знаки, а «мовою у вузькому розумінні» — «визране висловлення уявлень» (див.: Adelung J. Ch. Umständliches Lehrgebäude der Deutschen Sprache zur Erläuterung der Deutschen Sprachlehre für Schulen.— Leipzig, 1782.— Bd 1.— S. 3–4, 7). Таким чином, Аделунгова «мова у вузькому розумінні» приблизно дорівнювала «мові в ширшому розумінні» за Орнатовським. Натомість на позначення конкретних мов Аделунг уживав термін «рідна мова» («Muttersprache»). З огляду на зазначене, не можна погодитися з Г. Кайпертом,

Орнатовського стосовно названих класиків мовознавства є суто «платонічним», оскільки жодних доказів їхньої обізнаності з граматиною харківського автора ще нікому не пощастило знайти. Сліди впливів Орнатовського та інших представників цього напрямку на пізніших філологів припускають хіба що в Н. Греча, О. Востокова, І. Давидова, В. Белінського⁵³. А німецький славист Й. Бідерманн зауважує навіть таке: «Наскільки мені відомо, у граматиках ХІХ ст. після 1812 р. немає жодної конкретної цитати, яка доводила б, що загальні граматики послужили безпосереднім постачальником ідей»⁵⁴.

З огляду на сказане дуже примітною є та обставина, що Потебня, цитуючи Орнатовського прямо й безпосередньо, вибрав саме те розрізнення «ширшого» та «вужчого» розуміння мови, в якому можна вбачати певну самостійність думки⁵⁵. Власне, за допомогою цих термінів Орнатовський прагнув сконцептуалізувати те, що його німецький дослідник Б. Панцер вважає як основну проблему загальної граматики, а саме: «... як пояснити, чому попри повсюдну однаковість або подібність побудови світу, яка передує мові й має нею виражатися або віддзеркалюватися, не постала з логічною кінченістю одна-єдина мова для всіх, а навпаки — така сила різних мов; і далі, чому ті мови, що вже є, — байдуже з якої причини вони постали, — й надалі змінюються та розвиваються, хоча виражальні та комунікативні потреби завжди й повсюди залишаються приблизно однаковими або ж переважно можуть бути найкраще задоволені лише в один чітко визначений спосіб»⁵⁶.

Місця з Орнатовського, які вважав за потрібне дослівно відтворити Потебня в першому розділі «Думки та мови», звучать так: «Мова або слово (*сѣтмо, λόγος, Sprache*), в ширшому розумінні, є здатність виражати поняття членоподільними звуками (*articulatus sonus*); мова, у вужчому розумінні, є зміст... усіх тих членоподільних звуків, що їх якийсь народ, за загальною згодою, вживає для взаємного повідомлення про поняття»⁵⁷; «... дар слова є дар загальний, природний, доконечний; навпаки, мова, використання цього дару, є щось штучне, довільне, залежне від людей»⁵⁸; «...наслідок договору, укладеного членами суспільства задля збереження загальної згоди»⁵⁹.

До цих думок Потебня подає власний коментар: «Суперечність між доконечністю мови та довільністю в її винайденні цілком відповідно до загального спрямування теорії сформульовано в Орнатовського...»⁶⁰. Теорія, про яку йдеться, — це традиційна для ХVІІІ ст., плекана насамперед у Франції, «загальна»

який вважає слово та язык (відповідники нім. *Sprache*) в Орнатовського термінологічними дублетами (див.: *Keipert H. Terminologische Doubletten in I. Ornatovskijs «Novejšee načertanie pravil rossijskoj grammatiki» (Char'kov 1810) // Texts and Studies on Russian Universal Grammar 1806–1812. — S. 101*). Насправді синонімом до терміна слово для Орнатовського було словосполучення язык в обширнейшем смысле.

⁵³ Див.: *Biedermann J. Op. cit. — S. 10; Archaimbault S. Ornatovskij Ivan. — P. 439.*

⁵⁴ *Biedermann J. Op. cit. — S. 10.*

⁵⁵ Зокрема, в Блера такого протиставлення шукати годі.

⁵⁶ *Panzer B. Entstehung und Entwicklung von Sprache und Sprachen, insbesondere des Russischen (nach den russischen Universalgrammatiken des 19. Jahrhunderts) // Texts and Studies on Russian Universal Grammar 1806–1812. — S. 169.*

⁵⁷ *Потебня А. Мысль и язык // Журнал Мин-ва народн. просвещения. — 1862. — Ч. 113. Отд. 2. — С. 5 (курсив Потебні; іншомовні термінологічні відповідники, подані в дужках, у Потебні випущено, пор.: Орнатовский И. Знач. праця. — С. 37).*

⁵⁸ Там же (курсив Потебні, пор.: Орнатовский И. Знач. праця. — С. 8).

⁵⁹ Там же (курсив Потебні; граматичну будову уривка трохи змінено, пор.: Орнатовский И. Знач. праця. — С. 36).

⁶⁰ Там же.

граматика, що за її показового представника Потебня має свого земляка⁶¹. Зайве казати, що сам Потебня дотримувався докорінно інакшої теоретичної позиції, заперечуючи тезу, ніби «мова є наслідком угоди, набором умовних знаків»⁶².

Не оминає Потебня й іншої засадничої проблеми загальної граматики, виділеної Панцером, тобто питання про змінність і розвиток мов, причому його увагу привертає до себе знову-таки книжка Орнатовського, де висловлено типову для цієї течії позицію: причиною змін є непередбачувані примхи мововжитку та сторонні впливи. Потебня переповідає цей погляд не без іронії: «Уживання, що не суперечить граматиці й не засуджується до смерті лише з огляду на певну його користь, постає єдиною законодавчою владою; та оскільки воно примхливе і непостійне, то можна гадати, що в мові зовсім немає законів. Усе в ній якесь випадкове, тож, наприклад, поділ її на наріччя не є наслідком прихованих у ній самій умов життя, а справою зовнішніх обставин на зразок татарської навали...»⁶³.

Ілюстрацією слугує виклад Орнатовським перебігу діалектної диференціації «слов'яно-руської» мови: «...велетенськими кроками простували Роси до збагачення своєї мови: аж раптом гроза, що її віддавна готувало князівське честолюбство, знялася над нашою вітчизною й винищила такі швидкохідні успіхи просвіти...»⁶⁴. «Північно-західна частина Росії позичила багато слів, а ще більше закінчень (?!), притаманних мові литовців»⁶⁵ (звідти білоруське наріччя); «мова південної Русі, втративши спорідненість зі слов'яно-руською, зовсім наблизилася до польської»⁶⁶ (звідти малоруське наріччя); «натомість уся держава... переймала силу виразів татарських»⁶⁷. Сам Потебня, навпаки, присвятить своє життя дослідженню тих внутрішніх законів мовного поступу, які, на його переконання, мали діяти в однаковий спосіб і на початкових етапах розвитку людства, і в новочасних процесах мовлення⁶⁸; при цьому й для «роздроблення мов», з притаманними йому «повільністю та правильністю», мусить існувати наукове пояснення⁶⁹.

Крім цих двох моментів у першому розділі «Думки та мови», де Потебня характеризує питання походження мови як необхідне при будь-якій спробі піднятися над масою часткових даних мовознавства та з'ясувати відношення думки і слова⁷⁰, ім'я Орнатовського більше ніде не зринає в його текстах. Однак пильне прочитання дозволяє віднайти в нього ще й неявні натяки на книжку свого попередника. Наприклад, у сьомому розділі «Мова чуття та мова думки» Потебня полемізує з прихильниками концепції звукосимволізму на кшталт К. В. Л. Гайзе чи М. Лацаруса, які вважали, що безпосередня схожість звука з чуттєвим обра-

⁶¹ Таким чином, із-поміж авторів «загальних» граматики принаймні Орнатовський справді до певної міри фактично виконав ту роль, яку їм приписував Г. Яхно, а саме — забезпечив «остаточний доступ до західного мовознавства» (*Jachnow H. Der Beitrag der allgemein-philosophischen Grammatik zur Theoretisierung der Sprachwissenschaft in Rußland zu Beginn des 19. Jahrhunderts // Aspekte der Slavistik. Festschrift für Josef Schrenk. — München, 1984. — S. 130; пор.: Biedermann J. Op. cit. — S. 10).*

⁶² Потебня А. Мысль и язык. — С. 6.

⁶³ Там же. — С. 2–3.

⁶⁴ Орнатовский И. Знач. праця. — С. 27. Потебня цитує це місце не зовсім достеменно.

⁶⁵ Там же. — С. 28.

⁶⁶ Цитата неточна. В Орнатовського так: «Гутешня мова, втративши спорідненість зі слов'яно-руською, зовсім наблизилася до польської» (там же).

⁶⁷ Там же. В усіх цитатах цього абзаца курсив належить Потебні; слова, наведені в дужках, додані Потебнею (пор.: Потебня А. Мысль и язык. — С. 3).

⁶⁸ Там же. — С. 40.

⁶⁹ Там же. — С. 8.

⁷⁰ Там же. — С. 1.

зом являє собою найперший засіб поєднати представлення звука та предмета. Натомість Потебня припускає, що символізм звука ґрунтується на вже готовому слові з його внутрішньою формою, а не тільки на звуковій оболонці слова. Отже, «одухотворення» звука фантазією, наявне у звукосимволізмі, насправді зумовлюється не властивостями звука, а впливом справжнього значення цих звуків, тому воно виглядало б інакше, якби ті самі звуки від початку мали інше значення. На підтвердження своєї думки Потебня наводить таку ілюстрацію: «У нас за приклад того, як мова для предметів і властивостей грубих брала й грубі звуки, наводили колись серед інших і слово *суровий*. Звичайно ж, наголос робили особливо на *р*, через що слово виходило справді мальовниче, але забували або не знали, що те саме *р* у словах того самого кореня *сырой*, *сырь* нікому не здається суворим, що саме слово *суровий* найімовірніше означало раніше рідкий і тоді не містило жодного символізму звуків»⁷¹.

Серед не названих Потебнею «наших» авторів, що тлумачили в такий спосіб слово *суровий*, можемо назвати бодай одного — Івана Орнатовського⁷². Трапляються в Потебні й інші приклади, наявні в Орнатовського, як-от *быкъ*⁷³, *волкъ*⁷⁴, *кукушка*⁷⁵ та ін. (причому інтерпретація їх в обох авторів, як правило, не збігається). Зрештою, всі ці відмінності, як засадничі, так і дрібні, пояснюються тим, що обоє харків'ян зовсім по-різному розуміли співвідношення між думкою і мовою. Увиразнити це можна метафорами, які мають в обох авторів однаковий вихідний пункт, але відтак відмінні в зовсім несхожих напрямках. Визнаючи для мови суто комунікативну функцію виразника думки, Орнатовський пояснював це за допомогою порівняння з годинником: «... розум, яким ми так пишаємося, без здатності слова був би так само малокорисний, як годинник без стрілки або без дзвону»⁷⁶.

Потебня, міцно засвоївши Гумбольдтову тезу про мову як «мислетворчий орган»⁷⁷, також удається до аналогії з годинником, але при цьому розставляє акценти принципово інакше: «Дуже хиткими будуть наші порівняння рівномірного тяжіння годинникового тягарця з колобігом стрілок, якщо ми спустимо з очей, що вага тягарця не безпосередньо рухає стрілку, а за допомогою багатьох зубчастих коліс, які передають одне одному та змінюють отриманий від неї рух. У скільки ж разів хиткішими будуть наші порівняння звука та предмета,— як сприйнять душі, чия природа ніколи не з'ясується для нас до такої міри, як будова механізму?»⁷⁸.

У пізніших працях, уже не згадуючи Орнатовського, Потебня й надалі полегшуватиме з представниками та прихильниками французької школи, що вбачали у слові лише довільний знак попередньо витвореної думки⁷⁹. Урахування цього аспекту є неодмінною передумовою повного поцінування теоретичної по-

⁷¹ Там же.— С. 94.

⁷² Орнатовский И. Знач. праця.— С. 6 (прим.). Повний список слів такого ґатунку, запропонований Орнатовським: *ветер, дух, свет, огонь, грубий, суровий, варварский*.

⁷³ Потебня А. Мысль и язык.— Ч. 113.— С. 88; Ч. 114.— С. 4.

⁷⁴ Там же.— Ч. 114.— С. 4.

⁷⁵ Там же.— Ч. 113.— С. 90.

⁷⁶ Орнатовский И. Знач. праця.— С. 4.

⁷⁷ Потебня А. Мысль и язык.— Ч. 113.— С. 25; пор.: Humboldt W. von. Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts.— Berlin, 1836.— S. 50.

⁷⁸ Потебня А. Мысль и язык.— Ч. 113.— С. 93.

⁷⁹ Вакуленко С. Застарілі ідеї в мовних студіях на погляд Олександра Потебні // Вісн. Харк. ун-ту.— 2000.— № 491. Сер. «Філологія»: Традиції Харк. філол. шк. До 100-річчя від дня народження М. Ф. Наконечного.— С. 78–83.

зиції самого Потебні. Разом з тим слід зважати, що сприйняття Потебнею цієї теорії принаймні на ранніх етапах почасти опосередковувалося викладом її основних тез від іншого харківського автора — Івана Орнатовського. Таким чином, Орнатовському належить його законне — нехай скромне — місце в гроні тих мовознавців, критичний аналіз і наступне відкинення ідей яких сприяли викристалізуванню теоретичної концепції самого Потебні.

(Харків)

S. V. VAKULENKO

IVAN ORNATOVSKY'S APPROACH TO LANGUAGE IN OLEKSANDR POTEBNIA'S ASSESSMENT (some remarks on the continuity of ideas in the kharkiv tradition)

The paper offers an analysis of the crux of I. Ornatovs'kyj's theoretical approach to language — his distinction of «language in a wider sense» and «language in a stricter sense» (roughly equivalent to that of «langage» and «langue» in F. de Saussure) — against the scholarly background of his time. O. Potebnia used Ornatovs'kyj's work as his main reference in the assessment of the «general grammar». Potebnia's criticism of the latter was instrumental in the consolidation of his own theoretical position.

Key words: University of Kharkiv, linguistic theory, general grammar, origin of language, linguistic arbitrariness, linguistic differentiation, sound symbolism.